

גולדהאגן – הביקורת והפסילה ישראל גוטמן

ספרו של דניאל יונה גולדהאגן "מרצחיו-מרצון של היטלר; גרמנים רגילים והשואה"¹ זכה לתפוצה חסרת תקדים והכה גלים בקרב ציבור נרחב בארצות-הברית ומחוצה לה מיד עם הופעתו. קמה סביבו רגשה ציבורית כללית מזה ופולמוס סוער בקהילת המומחים מזה. קוראים ומבקרי ספרים רבים מצאו בהנחות-היסוד שהציג גולדהאגן גילוי מחדש המבהיר תופעות אפלות ומטרידות בחברה המודרנית ואת חידת הרצח של מיליונים חסרי ישע ונעדרי אשם כלשהו בתקופת השואה. ואילו רבים מבין החוקרים, בקיאים בתולדות התקופה, ביקשו להתנער מהספר בחמת-זעם. חוקרים בעלי שם, ולצדם אנשים שלבשו אצטלה של מומחים, נרתמו לפסילה גורפת של הספר ולשון זלזלנית במחבר.

נאמר על גולדהאגן שהתזה המרכזית שלו על ייחודה של האנטישמיות הגרמנית ויעדיה אינה מושתתת על מקורות ראשוניים וספרות מקיפה הרלבנטית לנושא, והוא נזקק בעיקר לחיבורים בעלי ערך משני וליקט במתכוון מובאות התואמות את הקונספציה המקובלת עליו. נטען בתרעומת נזעמת, במיוחד בגרמניה, שגולדהאגן הטביע בבני העם הגרמני כולם, ולא רק בנאצים או במבצעי ההרג בפועל, חותם קולקטיבי של רוצחים. באחד המאמרים שפורסם באנגליה קבעה המחברת שהספר הוא "המנון לשנאה נגד הגרמנים"². מבקרים רבים קבלו על כך שתפיסתו של גולדהאגן, הקובעת שהאנטי-יהדות של הגרמנים היא זן ספציפי של שנאת ישראל (eliminationist antisemitism), שלא רואה ביהודים רק זרים ונחותים אלא חותר בהתמדה לסילוקם, מתעלמת ממורכבות מבנה החברה הגרמנית בזמן החדש וממגוון העמדות והדעות בנוגע ליהודים. יתר על כן, על אף שהאנטישמיות היתה מושרשת, נפוצה ובעלת עוצמה ברוטלית בחלקים שונים של אירופה, ובייחוד במזרחה, התעלם גולדהאגן מהממד ההשוואתי המתבקש. הצביעו על החזרות המרובות המכבידות על הקורא ועל הצליל האמוציונלי שהספר טעון בו. אחדים מהמבקרים הסתייגו מיומרתו של גולדהאגן הצעיר, שייחס לעצמו מקוריות ובכורה בזיהוי האנטישמיות נוסח גרמניה וכן בזיהוי הדחף אצל "גרמנים רגילים מן השורה", ולא דווקא נאצים קנאים, לעסוק בשקיקה בהרג היהודים – תופעות שאובחנו מכבר ומצאו ביטוי אצל חוקרים ובדברי עדים רבים. כיוצא בזה, הוסיפו וסיכמו המקטרגים המחמירים, הדברים המבוססים והקבילים בעבודתו של גולדהאגן אינם בבחינת חידוש, ולעומת זאת החדש שבאמתחתו אינו עומד במבחן הקריטריונים העובדתיים והמתודיים. אחרים, שהרחיקו לכת ביותר בקטילתם, וביניהם חוקרים בעלי

¹ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners, Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf, 1996 (Goldhagen, *Willing Executioners*), Holocaust

² Gitta Sereny, "Spin Time for Hitler", *The Observer Review*, 21.4.1996

סמכות ומעמד מוכרים כמו אברהרד יקל (Jaeckel) מגרמניה וראול הילברג (Hilberg) מארצות-הברית, פסקו שלפנינו "פשוט ספר רע", או עבודה "חסרת ערך"³. פה ושם מצאנו לנכון לציין שמחבר הספר הוא יהודי וכן לניצולים, עובדות הרומזות כנראה על המקור להעדר האובייקטיביות של הכותב (טיעון שמזמין סימני שאלה וערוץ של פסילה דומה או זהה אצל בני אומות אחרות, ובראש וראשונה אצל גרמנים).

פנים שונות של אנטישמיות

דומני שבמקרה גולדהאגן, מרחיקי הלכת בביטול ודחייה חפזיה של עבודתו לא נתגלו כמרחיקי ראות. השלילה הגורפת והפסילה המוחלטת התנפצו מהר. עתה כבר ברור שגם בלי שנדע אם הספר השנוי במחלוקת יביא לרביזיה כללית בהיסטוריוגרפיה של השואה, מדובר על אתגר וויכוח שיטביעו חותמם על מחקר השואה. הסתבר כי אין להתעלם מההנחות ומסימני השאלה שמעלה גולדהאגן בהפניית גב זעפנית. ההקשבה הרבה שבה נתקבל הספר אצל קוראים רבים, והיבול שבדיון מקיף ומתמשך שהחל בעקבותיו, מלמדים על המבוכה ועל הצורך העמוק והמתמיד לרדת לשורשי התופעה שהרעידה את התודעה האנושית במאה העשרים. לפיכך הועלו מחדש בעיות יסוד, אותן ניסו בשני העשורים האחרונים לבטל במחי יד על-ידי קונספציות הדוחקות את הבסיס האידיאולוגי של הנאציזם וחותרות למעין "נורמליזציה" של השואה – המשתלבת כביכול בסדרי אירועים בעבר ובימינו. לכן נעסוק כאן לא רק בספר עצמו אלא גם בוויכוח רב-הפנים שסביבו ובהשלכותיו.

שתי שאלות עומדות במרכז הדיון: מהו הקשר בין האנטישמיות, המושרשת עמוק בתודעת העמים ובתרבות החברתית והפוליטית של המערב, ובין רצח מיליוני יהודים בתקופת השואה? ושנית – כיצד אירע שהעם, שעוצב לאור נכסי תרבות שהם מופת היצירה האנושית ומוריו היו למנחילי ערכים במוסר, באתיקה ובנורמות ההתנהגות של אדם, הוא גם העם שנגרר אחרי דמגוגיה טעונה שקר ותעתועים והוציא מתוכו רוצחים ישירות ובעקיפין בעשרות ובמאות אלפים, ומדינתו נתנה גושפנקה למסע רדיפות והרג של מיליוני בני-אדם? תפיסת הייחוד של האנטי-יהודיות בגרמניה בנוסח גולדהאגן סובלת ללא ספק מהפרזה לא מעטה בהצגת הפרטים ובחד-כיווניות שלה. אך בתמצית הוא מציג את הסוגיה באופן כזה: לדעתו, דיון באמונות ובערכים המקובלים על הגרמנים, ובייחוד בעמדויותיהם שגובשו כלפי היהודים, הוא בבחינת מפתח להבנתם של אירועי השואה.

³ Eberhard Jaeckel, "Einfach ein schlechtes Buch", Die Zeit, 17.5.1996
מכתב לידיעת הרבים של ראול הילברג, 5.4.1996.

במשך המאות התשע-עשרה והעשרים, זמן רב לפני עליית הנאצים לשלטון, התפתח בגרמניה סוג ארסי ואלים של אנטישמיות "אלימינציונית", שהטיפה לסילוק היהודים והשפעתם מהחברה הגרמנית. כאשר הנאצים הגיעו לשלטון הם מצאו את עצמם מושלים בחברה חדורה דעות על יהודים שניתן היה לגייסה לצורה הקיצונית ביותר של "סילוק" העולה על כל דמיון⁴.

בפולמוס גולדהאגן שפקד את גרמניה השתתפו, בנוסף לאנשים רגילים שכתבו מכתבים לעיתונים ורשמים אישיים, כמעט כל בכירי ההיסטוריונים המתמחים בזמן החדש ובתקופה הנאצית. בין השאר פורסמו כמה מאמרי תגובה של הנס מומזן (Mommssen). מומזן הוא היסטוריון בולט, הנמנה עם המחנה "הפונקציונליסטי" בגרמניה, וככזה אין הוא רואה באידיאולוגיה של היטלר גורם מרכזי המניע את האירועים בתקופת השלטון הנאצי. במאמר הנושא את הכותרת "האשם של האדישים – הגרמנים והשואה, תשובה לספרו של דניאל גולדהאגן", דן מומזן בסוגיית האנטישמיות הקיצונית שקדמה להיטלר, וטוען:

האיום בהשמדה שייך זה מכבר למינוח של הגזענות האנטישמית. אולם ההגבלות החוקיות ברייך הקיסרי וברפובליקת ויימאר מנעו מהאנטישמים הגזענים הרדיקלים ביותר להפוך את האיומים למבצעי רצח. המשטר הנאצי אחרי 1933 הסיר את הכבלים החוקתיים הקיימים כנגד האיומים ושימוש באלימות כלפי האזרחים היהודים, ועודד מעשים כאלה באמצעות תעמולה אנטישמית חסרת-רסן יותר ויותר. כל זה עשה את האזרחים היהודים, כפי שכבר ציינה בהדגשה חנה ארנדט, במלוא מובן המלה למופקרים או מנודים (vogelfrei)⁵.

הדברים שהבאנו מדברי גולדהאגן והקטע ממאמרו של מומזן חופפים בכמה נקודות חשובות. אך למעשה ההבדל שמתבלט בהמשך הספר מזה ובהמשך המאמר מזה הוא רב עד מאוד. מומזן סבור שלבעיה היהודית היה משקל שולי בסדרי העדיפויות של המשטר ברייך השלישי וכן לא היה קיים פוטנציאל לאלימות פומבית המונית בגרמניה, ודומני שיש יסוד להנחה זו. מגוף מאמרו של מומזן מתקבל הרושם שהמתרחש במשך תקופת השלטון הנאצי בנוגע ליהודים הוא שרשרת של אירועים משניים, מקריים כמעט, שיזמו קיצונים מהמנגנון המפלגתי ומהס"ס. ואילו "הביורוקרטיה המיניסטרילית, בעלת עמדה שמרנית ברובה,

⁴ Goldhagen, Willing Executioners, p. 23

⁵ Hans Mommsen, "Schuld der gleichgültigen; Die Deutschen und der Holocaust - Eine Antwort auf Daniel Goldhagens Buch 'Hitlers Willige Vollstrecker'", Sueddeutsche Zeitung, 20.7.1996

ראתה בשאלת היהודים של המפלגה הנאצית (*Judenfrage der NSDAP*) מעין שעשוע שניתן לה [למפלגה] כדי להתפרק מהאנרגיה הסוציאל-מהפכנית שבקרבה, בו בזמן שנמנעה ממנה השפעה רבה יותר בניהול הפנימי והכולל".

חוקר גרמני חשוב אחר, הנס בוכהיים (Buchheim), ראה בחיבורו ב-1958 את פני הדברים בדרך שונה בהרבה מהנס מומזן. לפי בוכהיים "נושאי האידיאולוגיה פשטו את היהודים מתכונותיהם האנושיות. יהודי היה פחות מאויב שנגדו לוחמים; פחות מאדם שנוא שאתו חולקים את אותן סגולות אנושיות על אף שיש להורגו. היהודי נחשב יותר לוורוס בגוף המדינה, למזיק שחייב להישמד. זוהי הסיבה מדוע רדיפת היהודים מזכירה מסע נגד מזיקים – מעין מבצע של טיהור נעדר עניין אנושי כלשהו כלפי הקורבנות. האחראים למבצע נרחב כזה והמוציאים אותו לפועל לא היו מושפעים כיצורי-אנוש במגע עם קורבנותיהם – או לפחות לא רצו להיות מושפעים מהם. אלא שעל-ידי לוגיקה זאת שלהם, בלי לתת את הדעת על כך, שללו הם מעצמם את הזכות להיחשב לבני-אדם".⁶

אגב, במונח *vogelfrei* כביטוי למצב היהודים, שמייחס מומזן לחנה ארנדט, השתמש כבר יהודי גרמני אחר, יעקב וסרמן, זמן רב לפני ארנדט ולפני עליית הנאצים לשלטון. וסרמן, מגדולי הסופרים של גרמניה בתקופת המעבר מהמאה התשע-עשרה למאה העשרים, שהיה קשור לעולם הגרמני ולעולם היהודי וקרוע ביניהם, הוציא ב-1921 ספר ביוגרפי בשם "דרכי בתור גרמני ויהודי"⁷. בספר זה טען ש"מי שיכתוב את קורותיה של האנטישמיות יעסוק בעת ובעונה אחת בנתח חשוב של תולדות התרבות הגרמנית... למרבה הצער המצב הוא שכיום יהודי הוא *vogelfrei*". ועוד נאמר בספר זה ויש לו נגיעה לענייננו:

אציל דני פנה אלי: מה רוצים בעצם הגרמנים בשנאתם ליהודים? בארצי שלי מחבבים בדרך-כלל את היהודים. יודעים עליהם שהם פטריוטים נאמנים, יודעים שהם מנהלים חיים פרטיים מכובדים, מעריכים אותם כמעין אריסטוקרטיה. מה רוצים הגרמנים? נאלצתי להשיב לו: את השנאה. מוכרח הייתי להשיב לו: הם רוצים שעיר לעזאזל. תמיד, כשמצבם היה בכי-רע, לאחר כל תבוסה, לנוכח כל מצוקה וחומרה הם שמים את היהודים בתור אחראים למבוכתם.⁸

⁶ Hans Buchheim, *The Third Reich Its Beginnings - Its Development - Its End*, London: O. Wolff 1961, p. 43. המהדורה המקורית בגרמנית: *Das Dritte Reich: Grundlegen und politische Entwicklung*, Muenchen: Koesel, 1958.
⁷ . Jakob Wassermann, *Mein Weg als Deutscher und Jude* Berlin: Fischer, 1921, p. 117

⁸ שם, עמ' 118-119.

כמה הערות להיסטוריוגרפיה של השואה

בתום מלחמת-העולם, כשנחשפה האימה הבלתי נתפסת של הפשעים הגרמניים-נאציים, הופיעו עבודות רבות של חוקרים גרמנים ולא-גרמנים, שחיפשו פשר לאסון ולברבריות שהורידה גרמניה בתקופה הנאצית על עצמה, על העולם ועל האנושות. אדמונד ורמייל (Vermeil) הצרפתי פנה לגניאלוגיה הגרמנית וביקש בה סימוכין ללאומנות גרמנית בדמותה המודרנית.⁹ אג"פ טיילור (Taylor), בעל נטיות לעמדות פרובוקטיביות, העיר בהקדמה לאחת ההדפסות של "מהלך ההיסטוריה הגרמנית" כנגד הטענה שהוא "קושר קטרוג" נגד אומה שלמה: "אני לא קשרתי קטרוג; העובדות עצמן הן המקטרגות"¹⁰. ג'ון וילר-בנט (Wheeler-Bennett), בסיכום לספרו על הצבא הגרמני ומעורבותו בחיים הפוליטיים, התחבט אם ההתפיסות המהירה עם גרמניה הפדרלית, בנסיבות המלחמה הקרה, לא תחזיר את הצבא הגרמני למעמד של גורם מעורב בעיצוב המדיניות הגרמנית החדשה¹¹. הולכות ונשנות בפרסומים אלה ואחרים הטענות שהפן-גרמניזם הוליד תחושה של עליונות וזכות לשלטון; כי בהתגבשות המאוחרת של הלאומיות הגרמנית המודרנית טמון גרעין של אגרסיביות והתפשטות שלוחת רסן; כי הרעב הטריטוריאלי או "הדחף לכיבושים במזרח" של הגרמנים הוא סכנה מתמדת המעוגנת בתודעה הלאומית. תפיסות אלה ואחרות, שהן חד-צדדיות אך לא תלושות מהמציאות ההיסטורית, נוצרו בצל החורבן והטרגדיה הנוראה שגרמו לה הגרמנים. גם מחברים ממוצא גרמני גרסו כי אל מול גילויים של ברבריות של בני עמם ולנוכח "הקטסטרופה הגרמנית", על אומות העולם הדמוקרטי לסייע לגרמנים להשתחרר מהרוח הרעה שפשתה בקרבם¹².

מקובל כיום לראות בגל הכתיבה הפוסט-מלחמתי זה ביטוי לזעזוע וקטרוג, ששיבש במידה רבה את הראייה המפוכחת ואת שיקול הדעת המחייבים בעבודה עיונית שיטתית. אולם מצד שני מתעורר הרושם, שהשפעת התמורות הפוליטיות הדינמיות, הכוללות את המלחמה הקרה, את השיקום והעוצמה הכלכלית של גרמניה, את קריסתם של ברית-המועצות ושל הגוש הסובייטי, מסיטים לא מעטים לעבר הקוטב הנגדי. במציאות החדשה של

⁹ Edmond Vermeil, "The Origin, Nature and Development of German Nationalist Ideology in the 19th and the 20th Centuries", in International Council for Philosophy and Humanistic Studies, ed., The Third Reich London: Weidenfeld and Nicolson, 1955

¹⁰ A. J. P. Taylor, The Course of German History, London: Methuen, 1961, p. 7; הופיע גם בעברית: אג"פ טיילור, מהלך ההיסטוריה הגרמנית; תולדות התפתחותה של ההיסטוריה הגרמנית מאז שנת 1815, תל-אביב: זמורה-ביתן-מודן תשל"ד.

¹¹ John W. Wheeler-Bennett, The Nemesis of Power; The German Army in Politics, 1918-1945, London: Macmillan, 1954, pp. 701-702

¹² Wilhelm Roepke, The German Question, London 1946; Idem., The Solution of the German Problem, New York: G. P. Putnam and sons, 1947

אירופה פועלים גורמים רבי משקל, שעניינם הוא טשטוש המשמעות הייחודית של השואה ו"נורמליזציה" של מאורע זה ושילובו במניין אירועים חמורים רבים בעבר בכלל ובמלחמת-העולם השנייה בפרט, וכן הזעזועים והרציחות על רקע הקונפליקטים הלאומיים ומאבקי שלטון בתקופה שאחרי 1945.

מחקר רב היקף ועניין ציבורי בשואה בארצות העולם התחיל באיחור. ב-1953 הופיע ספרו של ג'רלד רייטלינגר (Reitlinger) באנגליה, ורישומו לא היה רב¹³. רק בשנות השישים הסתמן מפנה, ומשפט אייכמן הוא אחד ממחולליו. הקריאה בזיכרונותיהם של ניצולים, השפעתם של ספרים כמו "יומנה של אנה פרנק" וגילויים מתרבים בספרות העיונית הציבו את השואה במוקד ההתעניינות של מעגלים ציבוריים רחבים בארצות-הברית ובארצות העולם. התפתח מחקר שואה בישראל, בגרמניה ובארצות-הברית, וקמו מכוני מחקר והנצחה רבים. ממדי הפשע, האי-רציונליות שבמניעיו והאכזריות ללא תקדים בביצועו קוממו וזרעו חרדות ותחושת שבירות ורפיפות של הציביליזציה המערבית. השואה נעשתה בהדרגה לציון דרך ולמרכיב אינטגרלי בתודעתו של אדם בימינו. כיום השואה היא נושא נחקר באוניברסיטאות בארצות רבות ובמסגרת דיסציפלינות מדעיות שונות, מוטיב חוזר בענפי האמנות, עניין העולה בלי הרף בהקשרים שונים על סדר-יומנו הפוליטי ומסרב לסגת ולהסתגר בספרי ההיסטוריה.

השואה מקשה ללא ספק על תודעה עצמית של דורות צעירים בגרמניה ועל "היסטוריוזציה" המשלבת את העידן הנציונל-סוציאליסטי ברצף ההיסטוריה הגרמנית. בעלי אוריינטציה "פונקציונליסטית" בין ההיסטוריונים בגרמניה, שמומזן הוא אחד הבולטים ביניהם, גורסים שהרדיקליות והאלימות של המשטר לא היו פועל-יוצא של תדרוך אידיאולוגי ורצון ברזל של הדיקטטור, אלא יותר השתקפות של מאבקים ועימותים של מוקדי כוח במערך הארגוני-אדמיניסטרטיבי של הרייך השלישי. קונספציה זו, שתרמה ללא ספק לא מעט להבנת מבנה המשטר ותפקודו בתחומי גרמניה עצמה, לא צלחה הרבה בנסיובנותיה להתמודד עם התופעות בארצות הכיבוש והשואה. באופן מלאכותי למדי הועתק הדיון המהותי על השואה לשאלות "מי (היטלר או לא היטלר) נתן את ההוראה על השואה ומתי", והאם מבצע "הפתרון הסופי" תוכנן במתכונת אירופית והתחלתו בהוראה כוללת ובתכנית-אב, או שהוא נפתח בצעדי חיסול מקומיים שהתרחבו בהדרגה למתכונת אירופית רחבה. ואילו האכזריות הבלתי נתפסת של הגרמנים במסעי הרצח השיטתי הוצגה כנטייה אנושית שכיחה וצפויה אצל אנשים המכוונים בידי מבנים ביורוקרטיים וממלאים הוראה של המדינה. להנחות "פונקציונליסטיות" כאלה או אחרות לא נמצאו סימוכין משכנעים בתיעוד, שסותר על

¹³ Gerald Reitlinger, The Final Solution; The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945, London: Vallentine and Mitchell, 1953.

פי רוב את התפיסות האמורות, והן מקבלות אופי של תרגיל אינטלקטואלי יותר משל מלאכת מחקר. במקביל התרבו נסיונות להתחקות במחקר השואה אחרי תקדימים ויסודות הנוצצים בהתפתחויות חברתיות, משטרים בזמן החדש וההתפתחות הטכנולוגית המואצת כמפתח להבנת השואה. ארנסט נולטה (Nolte), שמאמרו הרביזיוניסטי עמד במוקד "מחלוקת ההיסטוריונים" בגרמניה ב-1986, דבק אמנם בהערכת משקלם המכריע של מניעים אידיאולוגיים, אך ראה את האלימות, כולל האלימות בשואה, כתופעה שליוותה את פועלן של תנועות שחתרו לתיקונים חברתיים מהפכניים בזמן החדש¹⁴. הקומוניזם, לפי כך, שימש להיטלר כאב-טיפוס לחיקוי וכמאיץ. נולטה לא נרתע מלשלב יהודים ומעשיהם לכאורה כגורם ריאלי שמשך את זעמם של היטלר והנאצים.

אחרים ונבדלים מנולטה פנו לכיוונים אחרים. הסוציולוג ממוצא יהודי-פולני זיגמונט באומן (Bauman), מצא בסמכותיות ובעוצמה המתרכזים בידי אנשים בודדים – ובידי הכוחות השליטים בתקופה החדשה במדינות מפותחות מובילות – יסודות של מציאות "ג'נוסיידית" מודרנית, שבה מדינות מרכזיות מתקדמות מאמצות את שיטת ההרג ההמוני כאמצעי להשגת יעדיהן¹⁵. לפי תרשים זה השואה לא היתה דבר יוצא דופן, אלא תופעה חוזרת במציאות נמשכת ומסוכנת. בניגוד לבאומן, לא קשה להיווכח שמדינות דמוקרטיות מפותחות ומובילות, כמו אנגליה וארצות-הברית, לא התקדמו דווקא בכיוון ה"ג'נוסייד", ואחרי מלחמת-העולם השנייה היו בדרך-כלל מדינות מפגרות ונעדרות יציבות לאומית וכלכלית לזירה של הרג המוני.

גץ עלי (Aly) וסוזנה היים (Heim), חוקרים גרמנים מקוריים, הפונים בעבודותיהם לתיעוד מקורי, הגיעו בחיפושיהם אחר נקודת מוצא לשואה לתכנית-אב גרנדיזויות שהועלו בידי מומחים מקצועיים גרמנים בשירות הנאצים, שאמורים היו לחולל מהפך כלכלי מבריא במשקים הלאומיים הלקויים במזרח אירופה, בין השאר באמצעות צעדים דרסטיים בהנדסת אנוש¹⁶. ברפורמות מרחיקות-לכת אלה נחשבו יהודים לבלם ולאלמנט בלתי פרודוקטיבי, וסילוקם תאם את התכניות המוצעות. בטיוטות של תכניות שגילו עלי והיים יש עניין רב, אך אין למצוא הוכחות שהן נתקבלו כהוראת ביצוע בידי הגורמים השלטוניים בתחומי פולין

¹⁴ Ernst Nolte, *Vergangenheit, die nicht vergehen will; Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte*, in *Historikerstreit; Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der national-sozialistischen Judenvernichtung*, Muenchen: Piper, 1987, pp. 39-47. ראה גם מאמרו, "Die Sache auf den Kopf gestellt", שם, עמ' 223-231. נולטה פרסם בהמשך למאמרים בפולמוס זה שורה של ספרים עבי-כרס שבהם באה לביטוי הקצנתו הרבה, שמעמידה בסימן שאלה את מהימנותו המחקרית.

¹⁵ Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1989.

¹⁶ Goetz Aly & Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung; Auschwitz und die deutschen Plaene fuer eine neue europaeische Ordnung*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1993. ראה בין השאר:

הכבושה. להפך, מצויות אסמכתות רבות שלא רק גורמי הוורמכט בפולין הכבושה, אלא גם אנשי מנגנון כמו לודוויג פישר (Fischer), שהיה המושל של מחוז ורשה, הנס ביבוב (Biebow), הממונה על מינהל הגטו בלודז', ואף הנס פרנק, מושל הגנרל-גוברנמן, גילו עניין בעבודתם של יהודים, ולפרקים גם ביקשו להגדיל את מנות המזון שלהם מתוך שיקולי אפקטיביות של עבודתם.

לתיאוריות ולהנחות מסוג זה שהוזכרו ולא הוזכרו כאן מגמה אחידה, גם אם המחברים השונים לא התכוונו אליה. תמציתה הקניית בסיס רציונלי לשואה והכללתה בתהליכים כלל-אנושיים קיימים ומובנים. יתר על כן, עבודתם של חוקרים אלה מתפרשת לעתים כעיסוק בשואה בכלים מתודיים מדעיים חדשניים, המסירים ממנה את המעטה המיתי והאמוציונלי.

המובן והבלתי מובן

דומני שהעצבנות והזעם שהצית ספרו של גולדהאגן טמונים בעיקר בקריאת התיגר שלו נגד המגמה הרווחת במחקר חדשני זה. כי אחרי הכול, השאלה המתבקשת היא: אם אמנם ספרו של גולדהאגן הוא אכן נטול ערך ולא ראוי לתשומת-לב – על מה ולמה כל המהומה, ולשם מה התגייסו בעלי סמכות רבים כל-כך לנגחו ולבטלו? מאמץ זה לא הצליח וגם לא יכול היה הצליח לאורך זמן, מפני שלא ניתן לדון ביסודיות במקורות השואה ובהיבטים האנושיים של ההתרחשויות ללא בחינת מקומם של היהודים בהיסטוריה האירופית ובתרבותה, והשפעת האנטישמיות וגלגוליה בזמן החדש.

פרנץ נוימן (Neumann) בספרו *Behemoth* ציין:

טענות מדעיות מוסיפות אך מעט להבנת תורת-הגזע [גזענות] הגרמנית. אין תועלת למשל לתקוף את תורת-הגזע על ידי שנצביע על העובדה, שהמונח "אריי" איננו מורה על מיבנה עצמות או תרכובת-דם משותפת, או איזה דמיון פיסי או ביולוגי אחר, אלא מורה על כור-מחצב לשוני. אפילו תגליות האנתרופולוגיה הנאציונאל-סוציאליסטית אינן נכללות, במידה רבה, במסכת הפילוסופיה הנאצית, המדברת רק על גזעים אריים, או על עליונות נורדית או גרמנאית. במקום להפריך את תורת-הגזע, ננסה להבין את משמעה החברתי, המדיני, והתרבותי. ניסיון זה כבר נעשה. אנשי-המדע כבר כיוונו את תשומת הלב לקשר שבין תורת-הגזע ורדיפת המיעוטים, קשר שהיה אופייני לאינקוויזיציה, למסע-הצלב האלביגנזי, ולמלחמה בהוגינוטים הצרפתים, והסבירו את הרדיפה הגזעית כצורה חדישה של אי-סבלנות דתית ורדיפת-כופרים. על יסוד זה תוארה תורת-הגזע כאידיאולוגיה שתעודתה להגן ולהצדיק את "זכויות האזרחים הבלתי

שוות". תיאוריה זו בוודאי נכונה, אך העוזרת היא לנו להבין, מדוע ירשה תורת-הגזע את מקום הנאציונאליזם, ומדוע נוקטים באנטישמיות, שהיא צורת תורת-הגזע הגרמנית, לא רק כאמצעי לרדיפה אלא גם כפילוסופיה אמיתית המפעפת מכל חרכי השקפת הנאציונאל-סוציאליסטים?¹⁷.

האנטישמיות, והפסיכולוגיה של ההמונים כפי שתוארה בידי לה-בון (Le Bon) וחוזה אורטגה-אי-גאסט (Ortega y Gasset) – הם זירה של הבלתי נודע החומק לרוב משדה הראייה בתיאוריות של מתקני עולם. דמגוגים מרושעים הם לפעמים, אם להשתמש במונח סובייטי, טובים יותר כ"מהנדסים של נפש האדם", ויודעים כיצד לשחרר את הצד האפל השוכן בה ולרתום אותו למטרותיהם. אין להסיק מכך שקוצר יכולתנו להבין עד תום את הצד החבוי השוכן באדם מכפר על אחריותם של הרודנים, שותפיהם והנגררים אחריהם בביצוע מסכת העיוותים והפשעים. מותר להניח שבכל אחד מאתנו חבויים דחפים לפשע ורעיונות ממין זה עולים בדעתנו בשעות חולשה, אך מי שעובר את הקו האדום ומבצע פשע הוא בבחינת חייב ואשם. והמשתמע לעתים מכל זה הוא שמי שמבקש להגיע לפישוט יתר ולגלות מניע רציונלי – המושתת על דגמים סוציולוגיים, כלכליים ופוליטיים המסבירים בנקל את הכול - לא תמיד תורם להבנת מורכבות האדם והייחודיות במרקם האידיאולוגי והפוליטי.

דרכו של הספר בגרמניה

בשלב מוקדם של פולמוס גולדהאגן פרסם גורדון קרייג (Craig), בר-סמכא אמריקני מובהק בתחום קורותיה של גרמניה, רשימה ב-*New York Review of Books* שבה הביע את התרשמותו מפרקים בספרו, והעיר שהתזה המובילה אצל גולדהאגן עשויה להפנות את המחקר לנתיבים רצויים חדשים. החיוב בדבריו של קרייג התקבל באכזבה ובהתנגדות קשה מצד מריון גרפין פון דנהוף (Graefin Marion von Doenhof), מחברת גרמניה, הנמנית לפי דבריה על מעריצי עבודותיו. בתגובתו הבהיר קרייג: "...דניאל גולדהאגן טוען בעוצמה ובדברי שכנוע מוחשיים שהאנטישמיות הגרמנית היתה הגורם הבסיסי לשואה. הוא מרחיק לכת ביותר בתזה הזאת, אולם יש עם זאת לברך על ספרו, כי הוא יעורר ויכוחים ומחקרים חדשים בנושא, שבצדק יכול להיחשב למאורע האיום ביותר והמובן פחות במאה שלנו"¹⁸.

ואילו פולקר ברגהאן (Berghahn), מאוניברסיטת בראון, כתב שלמרות הליקויים ואי-הנוחות

¹⁷ פרנץ נוימאן, במלכות השטן (בהמות), מרחביה: הקיבוץ הארצי – השומר הצעיר 1943, עמ' 68 – 69.
מקור באנגלית: Franz L. Neumann Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism London: Gollancz, 1942, pp 85-86.

¹⁸ Gordon A. Craig, "Hitlers Willing Executioners", *New York Review of Books*, April 18, 1996;
Idem., "Ein volk von Antisimiten", *Die Zeit*, 10.5.1996.

המתלווים לספר הכתוב בלהיטות רבה, "...יש לברך עליו. בזמן שבו היסטוריונים ופוליטיקאים גרמנים אחדים משתדלים להדגיש את ההתפתחות ה'נורמלית' של גרמניה המודרנית אנו קוראים כאן יותר משש מאות עמודים של נימוקים שכנגד..."¹⁹. ליאון ויזלטיר (Wieseltier) ממערכת ה-*New Republic* גורס שהספר "החזיר לחקר השואה את הממד המוסרי", וש אחרי גולדהאגן יהיה זה "בלתי אפשרי להכחיש את התלות הסיבתית שבין האידיאה ובין רצח עם"²⁰.

מאלפת ביותר היא הדרך שעשה הספר בגרמניה. מה שכונה "סערה ציבורית" או "מחלוקת היסטוריונים חדשה" החל עוד חודשים לפני הופעת הספר בתרגומו הגרמני, וגבר ביתר שאת עם הופעת הגרסה הגרמנית בספטמבר 1996. העניין בספר הגיע לשיאו בזמן ביקורו של גולדהאגן, המפגשים הפומביים עמו בערים הגדולות והכיוסי הטלוויזיוני האינטנסיבי לדיונים בהשתתפותו. השבועון הרציני *Die Zeit*, המופיע בהמבורג, פתח במוקדם את גליונותיו לסדרה נרחבת של מאמרים בדיון שדירבן רבים מהחוקרים בגרמניה ומחוצה לה להשתתף בו. בו בזמן התפשט הפולמוס על פני העיתונות היומית והפרוידית כולה, ודעת-הקהל גילתה מעורבות רבה במהלכו.

כאמור, בשלבים הראשונים שלטה לרוב "הדחייה הרגשנית של הספר" והסתייגות נזעמת, כמעט חד-כוונית. אחדים מהחוקרים הבולטים בתחום הרגיש מבחינתם של הגרמנים, ביניהם הנס-אולריך והלר (Wehler) ובני הדור הצעיר יותר, מחברי ספרים יסודיים שמשכו תשומת-לב כללית, כמו אולריך הרברט (Herbert), גץ עלי הנזכר ודיטר פוהל (Pohl), על אף שגם הם לא נמנעו מביקורת ומרישום מפורט של טעויות שמצאו בעבודתו של גולדהאגן, ציינו עם זאת שההפרזה שהוא נוהג בה מובנת בעיניהם מפאת ההזנחה הבולטת של הסוגיות החשובות והמרכזיות – האנטישמיות וחלקם של הגרמנים מן השורה במעשי הרצח – במחקר בגרמניה. ואילו התגובה הבלתי צפויה, שאותתה על שינוי מסתמן בדעת-הקהל, באה מעברם של קוראים וצופים רגילים, ובייחוד בני הדור הגרמני הצעיר. גולדהאגן השתדל בעת ביקורו להבהיר מונחים רב-משמעיים בספרו בדרך ממתנת ומפורטת, וזאת בלי לסגת מההנחות הבסיסיות של עבודתו, והופעותיו השקולות והענייניות הרשימו לטובה אל מול ההוקעה הבלתי מתפשרת של רבים ממתנגדיו ידועי השם. כך אירע, כפי שרושם הפובליציסט רלף ג'ורדנו (Giordano), ש"בסופו של דבר לא הניב מסעו של גולדהאגן

¹⁹ Volker R. Berghahn, "Der Weg in die Vernichtung", in Julius H. Schoeps (ed.), Ein Volk von Moerdern? Die Dokumentation zu Goldhagen - Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1996, pp. 56-62. האסופה שקובצה בספר זה היא מקרית, ולא נערכה כראוי. כידוע עומדים לצאת לאור קבצים דומים בשפות אחרות.

²⁰ דבריו של ליאון ויזלטיר בדיון שנערך במוזיאון השואה בווינגטון על ספרו של גולדהאגן ב-8 באפריל 1996.

בגרמניה את הפרי שלו ציפו מתנגדיו: קהל רב של מבקרים וצופים, מעל לכול גרמנים צעירים, עמד לצדו באותן הופעות פומביות. גולדהאגן הצליח להזיז משהו²¹.

כאמור, בעיני אחדים מהמבקרים הגרמנים הצטייר הדיון סביב הספר, או התזות המרכזיות של גולדהאגן כפתיחה ל"מחלוקת היסטוריונים" חדשה בגרמניה. למעשה אין לזהות עם האתגר שהציבו גולדהאגן ו"פולמוס גולדהאגן" לא עם העימות בקהילת ההיסטוריונים בגרמניה הפדרלית (Historikerstreit) ב-1986 בדבר שאלת הייחודיות של רצח העם היהודי; לא עם הפולמוס שהתלקח בשעתו עם הופעת ספרו של פריץ פישר ב-1961, *Griff nach der Weltmacht*, שעיקרו הערכת יעדיו האימפריאליים של המיליטריזם הגרמני ושל ראשי השלטון בארץ זו לקראת ובימי מלחמת-העולם הראשונה;²² וגם לא עם התפצלות קהילת החוקרים לשני מחנות או אסכולות (אינטנציונליסטים ופונקציונליסטים) בהערכת דמותו ומבנהו של המשטר הנציונל-סוציאליסטי ושל הרייך השלישי.

סביר יותר לקבוע שפרשת גולדהאגן במישור ציבורי רחב דומה יותר לזעזוע המפתיע שטלטל את גרמניה בעקבות הקרנת הסדרה הטלוויזיונית האמריקנית "Holocaust" ב-1979. לדברי ההיסטוריון הגרמני המנוח מרטין ברושאט (Broszat):

ההשפעה הרחבה של הסדרה הקולנועית המלודרמטית הזאת היתה שיעור לא להיסטוריונים שמרנים בלבד, אלא מעל לכול למפיקי הסרטים ולפובליציסטים. כל אלה העזו עד כה, אם בכלל, לעסוק אצלנו בנושא החמור במיוחד של גורל היהודים בתקופת היטלר בצורה זהירה ביותר ובמעשיות צוננת. עתה קורה מה שקורה: מיליוני צופים ברפובליקה הפדרלית באו במגע באמצעות הסדרה עם הקטסטרופה היהודית בזמן השלטון הנאצי באופן אינטנסיבי יותר מאי-פעם בעבר. רבים מהם עמדו מולה אולי זו הפעם הראשונה²³.

מובן, אין סדרת סרטים, המעלה בצבעים עזים את האימה והאסון שהמשטר הגרמני-הנאצי עולל לפרטים ולמשפחות אדם, דומה לספר עיוני המבקש לרדת לשורשי האירועים ולהתחקות אחר התנהגותם של אנשים פשוטים שהיו לרוצחים. עם זאת, המשותף לשני המקרים או האירועים הוא העובדה שרבים עד מאוד בגרמניה גילו בעוצמה, וככל הנראה

²¹ מתוך דבריו של רלף ג'ורדנו, "תשע תיזות", בתוך גשר, כתב-עת לעניינים יהודיים, 134 (תשנ"ז), עמ' 18.

²² Fritz Fischer, *Griff nach Weltmacht; Die Kriegspolitik des Kaiserlichen Deutschlands* 1914/1918, Duesseldorf: Droste Verlag, 1961.

²³ Martin Broszat, *Nach Hitler: Der schwierige Umgang mit unsere Geschichte*, Muenchen: Oldenbourg, 1987, p. 271.

לראשונה, שלשנאת היהודים ששררה בה נודע משקל רב ואולי מכריע בקטסטרופה מחרידה ללא שיעור.

לתכניו של הספר – יהודים בגרמניה לפני האנטישמיות

ומכאן, מה"מה" ומה"איך", לבחינת תכניו של הספר.

לפי גולדהאגן נחשבו היהודים בכל שלבי קיומם בגרמניה ל"גוף זר", נסבל ונחמד לסירוגין. האנטי-יהודיות היתה במשך דורות אלמנט עקבי בתודעה הדתית והחברתית-תרבותית של הגרמנים. מאז תחילת המאה ה-19, במהלך התגבשותה של הלאומיות הגרמנית החדשה, גברה השפעת היסוד האנטי-יהודי; ובמחצית השנייה של המאה הוא הגיע, עקב המזיגה של העוינות המסורתית ותורת הגזע הנקלטת, לכלל דפוס רעיוני-פוליטי שהטיף לסילוקם של היהודים כדרך לפתרון בעייתם המעיקה על גרמניה. גולדהאגן מסכם בשורה של סימני היכר את אופיה של האנטישמיות הגרמנית במאה ה-19: האנטישמיות היא בכל מקום, היא בבחינת "common sense" כללי והעיסוק בה הוא אובססיבי. יהודים מזוהים עם כל החורג מסדר הדברים התקין ומסמלים אותו. היהודים משולים לרעי-לב, בעלי עוצמה, וגלום בהם מקור – אם לא המקור העיקרי – לכל הרעות הפוקדות את גרמניה. לפיכך הם מהווים סיכון לרווחתם של הגרמנים. דימוי זה נבדל מהתפיסה האנטי-יהודית הנוצרית בימי-הביניים, שהטביעה אמנם ביהודים חותם של מרושעים ומזיקים, אך עם זאת הם היו שייכים – ודורגו תמיד – כדחוקים לשוליים בתמונת החיים הכללית. האנטישמים הגרמנים החדשים, בניגוד לקודמיהם בימי-הביניים, הגיעו למסקנה שלא יהיה שלום עלי אדמות בלי שיושם קץ ליהודים. המודל התרבותי הזה החל להתבסס במחצית השנייה של המאה ה-19 - סביב מושג ה"גזע". זן זה של אנטישמיות היה אלים ביותר בדימויו ובמגמת פניו, וביקש את סילוקם של היהודים באמצעים יזומים, אם כי כפופים עדיין למוסכמות חברתיות מחייבות.

כל עוד היתה האנטישמיות מהמין הזה איום פוטנציאלי בלבד, שימשו היהודים אובייקט לעלבונות, לאיומים ולאפליה במגזרים מסוימים, "אך לא ארבה כלל סכנה לביטחונם הפיזי". המפנה ששחרר את הקפיץ בא עם השתלטותו של משטר מפלגתי-רדיקלי בדמות הנאציזם, שאימץ את הגזענות כתשתית אידיאולוגית ומדיניות אנטי-יהודית במסלול אופרטיבי.

נשאלת השאלה: האמנם תמונה זו של האנטישמיות הרווחת בגרמניה משקפת את המציאות במלואה? האם אין משום הפלגה בהיקף ובעומק האנטי-יהדות לפי גרסה זו? והאם לא משתמע מהרצף ומההתעצמות של האנטי-יהדות מעין נוסחה דטרמיניסטית, המוליכה ללא מנוס ל"פתרון הסופי" בנוסח הנאצי? הרי הידע הבסיסי שלנו על יהודי גרמניה במאה התשע-עשרה מלמד כי בעת שעמדה על הפרק שאלת הענקת האמנסיפציה ליהודים

ובמהלך מימושו של השוויון, תמכו רבים בצעד זה. ובמרוצת אותה מאה ועד שנות השלושים של המאה העשרים פעלו ויצרו בגרמניה יהודים, או אנשים ממוצא יהודי, ברמתם ובמעמדם של פרידריך-יוליוס שטאהל (Stahl), גבריאל ריסר (Riesser), קרל מארקס, פרדיננד לאסאל (Lassalle), אדוארד ברנשטיין, אדוארד לסקר (Lasker), אמיל ואלטר רתנאו (Rathenau), היינריך היינה (Heine), פליקס מנדלסון-ברטולדי (Mendelssohn-Bartholdy), ארנולד שנברג (Schoenberg), מקס ריינהרדט (Reinhardt), מקס ליברמן (Liebermann), אדמונד הוסרל (Husserl), תיאודור אדורנו (Adorno), ולטר בנימין, יעקב וסרמן, ליאון פויכטוואנגר (Feuchtwanger), פריץ האבר (Haber), אלברט איינשטיין, ומשפחות של בנקאים, מוציאים-לאור ובעלי חנויות כל-בו מרכזיות במדינה. גלריה זו של שמות היא צמרת של ציבור רחב של יזמים ופעילים בתחום הכלכלה, סופרים, אמנים, אנשי מדע וציבור, שתפסו מקום של כבוד והגיעו להצלחה בגרמניה. יש מקום לטעון שסיפורו של המיעוט היהודי שיצא מקליפתו בתקופת האמנסיפציה בגרמניה ובארצות מערב אירופה הוא סיפור של הצלחה מרשימה. גרמניה היתה גם עריסתה של "חכמת ישראל" שביקשה להגיש לבני הדורות החדשים את מורשת היהדות בלבוש מדעי ביקורתי, ולפי גרשום שלום, "מייסדי חכמת ישראל הגדולים של המאה התשע-עשרה... ניסו לנסח מדע זה ולתת לו מהלכים, [והוא] עבר את גבול גרמניה וזכה להשפעה רבה בכל ארצות מושבותיהם של יהודים"²⁴. חלקים מיהודי אירופה היו חדורים ערגה לתרבות גרמנית, יהודית וכללית, ובדמיונם של יהודים במזרח אירופה הופיעה גרמניה כארץ שבה זכו יהודים לזקיפות קומה אזרחית, להשכלה ולרווחה ניכרת. כמו כן ידוע היטב שיהודי גרמניה, שהיו ביניהם גם גורמים מתסיסים, פעילים ומחדשים, הצטיינה בדרך-כלל בנאמנות פטריוטית לארצם, ובזיקה אמיצה לשפה ולעולם התרבות הגרמני. בתחילת המאה העשרים הגיע שיעור הנישואים המעורבים בגרמניה ל-17% מכלל נישואי יהודים, בשנים 1912-1913 הוא עמד כבר על 30.25%, וב-1927, בזמן הרגיעה בגרמניה הוויימארית, הוא עלה לכדי יותר ממחצית הנישואים בקרב היהודים. צאצאי משפחות מעורבות אלה נותקו כמעט כולם מיהדותם ומתחושת שייכות ליהודים. בשל גורמים דמוגרפיים רווחים בציבור היהודי בגרמניה, כמו שיעור גבוה של קשישים, הגירה רבת ממדים באמצע המאה התשע-עשרה (שרק באופן חלקי תוגמלה על-ידי זרימה של יהודים ממזרח אירופה לגרמניה) וילודה נמוכה, התמעט הקיבוץ היהודי הן באחוזים (מ-0.93% מכלל האוכלוסייה בשנת 1910 ל-0.77% ב-1933) והן במספרים מוחלטים. ערב עליית היטלר לשלטון היה מספרם הכולל פחות מחצי מיליון, והם היו מרוכזים

²⁴ גרשום שלום, "חכמת ישראל בימים ההם ובזמן הזה", בתוך אברהם תרשיש (עורך), פרקים ממורשתה של יהדות גרמניה, קובץ מסות, ירושלים: מכון ליאו בק תשל"ה.

בעיקר בברלין ובכמה ערים גדולות. בעלי תחזיות קודרות ניבאו שקיעה של יהדות גרמניה והבלעה מוחלטת של היהודים באוכלוסייה הכללית בטווח נראה לעין²⁵.

מצאתי לנכון למנות עובדות אלה בקיצור, משום שיש בהן צד שנוגד את ההכללה וההאחדה שבאנטישמיות. מעמדם המשתנה של היהודים, היקף הנישואים המעורבים ועלייתם המהירה במגזרים שונים בעידן האמנסיפציה לא ביטל אמנם את הרתיעה מהיהודי ומהדימוי הסטריאוטיפי השלילי שלו, אך גם לא היה אפשרי ללא הסכמה או השלמה מצד רבדים רחבים של האוכלוסייה הכללית בגרמניה.

ההתנגדות המסתמנת לאחר הענקת האמנסיפציה ליהודי המשתלב בחברה הכללית חופפת את המושג "אנטישמיות פוליטית" או "אנטישמיות מודרנית" (מאז שנות השמונים של המאה התשע-עשרה). היא מסמלת שלב חדש בשנאת ישראל, שבה אנטי-יהודיות בעלת צביון פוליטי מתחברת עם גזענות. לפי דברי חוקר אנטישמיות גרמני, "גרמניה היא ארץ המוצא של התנועה [האנטישמית המודרנית] והיא גם מולדת המושג עצמו", שהתפשט במהירות לעבר ארצות אחרות באירופה²⁶. הגזענות מייחסת לאדם תכונות פיסיות ומנטליות אחידות העוברות בירושה ואינן ניתנות לעקירה ולשינוי. תפיסה זו, שאין לה אחיזה במציאות, שימשה מכשיר יעיל בידי התנועה האנטי-יהודית. היהודי האירופי החדש סיגל לעצמו את השפה, התרבות והרגלי ההתנהגות של כלל התושבים. לפיכך נזקקו מתנגדיו לסימני היכר המעתיקים את המהות השלילית כביכול שביהודי מגילויים המזדקרים לעין אל החבוי ואל הלא ניתן לבדיקה שבמהות הביולוגית. יתר על כן, ניתן היה לטעון באבחנה זו שהגזענות האנטי-יהודית, בניגוד ל"אנטישמיות האמוציונלית" בעבר, נשענת על הבסיס המדעי של הדרוויניזם הסוציאלי. כך אפוא, אם בעבר האנטי-יהדות תבעה מיהודי לזנוח את ייחודו ולהיות ככל אחד אחר בחברה, הרי לפי התיאוריה האנטישמית החדשה היהודי, שחדר לחברה הכללית ולעתים אף הרחיק לכת והמיר את דתו, אינו חדל להיות יהודי. נהפוך הוא, הסכנה הגלומה ביהודי שנטש את המראה ואת דפוסי ההתנהגות המסורתיים שלו גדולה הרבה יותר מזו הגלומה ביהודי גלוי הפנים המסוגר בתוך חברה בני-בריתו. "הבעיה היהודית", שתמציתה היה קודם בסירובם העיקש של היהודים לנטוש את המפריד, נהפכה בגלגולה החדש ל"בעיה יהודית" של השרויים בחברה הכללית. כלומר מבעיה פנים-יהודית היא נעשתה לבעיה כלל-לאומית וכלל אנושית. ומעל לכול, קודם לכן ניתן היה לפתור את הבעיה של היהודים "השונים" במחיר ההתכחשות למוצא ולדת, ואילו הבעיה של היהודים כחטיבה גזעית היא ללא פתרון. פתרון לפי נוסח זה מוכרח להביא לסילוקם של היהודים

²⁵ ראה בין השאר: Felix A. Theilhaber, Der Untergang der deutschen Juden: Eine volkswirtschaftliche Studie, Berlin: Juedischer Verlag, 1921.

²⁶ Reinhard Ruerup, Emanzipation und Antisemitismus; Studien zur Judenfrage" der buergerlichen Gesellschaft, Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975, p. 95.

מהטריטוריה הלאומית, ובנסיבות של חיפוש פתרון במרחב יבשת אירופה כולה, או בקנה-מידה גלובלי, מן הדין שתוליך לפתרונות רדיקליים וחמורים בהרבה. שנאת ישראל היתה אמנם מרכיב תודעתי מקנן בגרמניה, ומעגל השפעתו של המוטיב הגזעני, שמצא את אחיזתו החזקה בחוגים שונים, פעפע בערוצים רבים לתוך הציבור הרחב. ראיית התפתחות זו משותפת לגולדהאגן ולרבים אחרים לפניו. אליאונורה שטרלינג (Sterling), בספרה "שנאת היהודים (Judenhass), והתחלות האנטישמיות הפוליטית בגרמניה 1814-1850", כותבת בנייתוח הניגוד שבין היהודים ובין הסביבה על רקע הבעיה הסוציאלית-כלכלית של הזמן, ניגוד שבפרק זמן זה רווי עדיין מוטיבים תיאולוגיים נוצריים:

במקום להתגבר על המצבים שהולידו את המצוקה עצמם, שנאו האנשים את אלה שסימלו את המצוקה וכך ראו תמיד את האחרים לנגד עיניהם. את כליית היהודים זיהו עם הריסתה של המצוקה בכלל, עם גאולת העולם והצלתה של גרמניה... רעיון ההכחדה הופיע לרוב: דובר על הכחדת היהדות ולא על הכחדת היהודים, רצו לעקור את "היהודיות" – את "הייחודיות היהודית" – כדי "לעשות את היהודים בני-אדם"... גם רדיקלים וליברלים, שיחסם ליהודים היה ידידותי, טענו לעתים שעל היהודים לנטוש את יהדותם אם ברצונם להיות ל"בני-אדם" ול"כשרים מבחינה פוליטית"²⁷.

יעקב כ"ץ הטעים, במאמר שפורסם ב-1993, שהאנטישמיות שהרימה ראש בגרמניה בעקבות האמנסיפציה לא הסתפקה בעריכת רביזיה בשוויון הזכויות שהוענק ליהודים, אלא "הם גילו את עיקר הרוע של זמנם: עצם קבלת היהודים בתור שווים בתוך החברה הגרמנית"²⁸. הנס-אורליך והלר, חוקר בולט בתחום החברתי בגרמניה, הצביע בחיבורו ב-1988 על עמדה שלדבריו אפיינה חוג של אנטישמים גזענים ופוליטיים לפני היטלר:

הסוציאל-דרוויניזם הוולגרי נוסח היטלר והנאצים הרבים היה כבר זמן רב לפני 1917 אחד מהמרכיבים האידיאולוגיים של תפיסת-העולם (Weltanschauung) שלהם... הרעיונות המטורפים של היטלר והשנאה האנטי-יהודית מקורם בביצה

²⁷ Eleonore Sterling, *Judenhass, die Anfaenge des politischen Antisemitismus (1815-1850)*, Frankfurt am Main: Europaeische Verlagsanstalt 1969, p. 169.

²⁸ Jacob Katz, "On Jewish Social History: Epochal and Supra-Epochal Historiography", *Jewish History* 7:1 (1993), p. 89-96.

הרעילה של האנטישמיות הגרמנית והאוסטרית. האנטישמיות הגזענית-הפוליטית החדשה מאז שנות השבעים הולכה במפורש להשמדה תוך זמן קצר למדי²⁹.

שכיחות הן האנלוגיות הסכמטיות בין אנטישמיות מזרח אירופית מזה וגרמנית ומערב אירופית מזה. הצדק הוא כמובן עם אלה המצביעים על העובדה שאיבת היהודים בארצות כמו רוסיה, רומניה ופולין היתה גלויה לעין וחדורה ברבדים רחבים של החברה. אנטישמיות זו, שלובתה לעתים על רקע של ניגודים סוציאליים וקשיים כלכליים, הולכה, נוכח גירויים והסתה, לפרעות ולפוגרומים. השוויון האזרחי והמשפטי, שניתן ליהודים ולמיעוטים אחרים בארצות מרכז ומערב אירופה, חל רק מבחינה פורמלית אחרי מלחמת-העולם הראשונה גם על ארצות במזרח היבשת, ואילו בתחומים רבים הוא לא מומש הלכה למעשה והרשויות השלטוניות חיפשו ומצאו דרכים לעקוף אותו. בתקופה שבין המלחמות, ובייחוד בשנות השלושים של המאה העשרים (וזאת לא מעט בהשפעת הנאציזם הגרמני), עלתה האנטישמיות ברומניה, בפולין ובהונגריה (המתרחש בברית-המועצות באותו פרק זמן מהווה סוגיה בפני עצמה) על פסים של פעילות ציבורית אינטנסיבית, ובשיאה היתה מלווה באלימות ובתביעה להפחית את מספרם או לסלק את היהודים כדרך לפתרון המצוקה הכלכלית והסוציאלית. אף על פי כן, האנטישמיות מהסוג המזרח אירופי, שהיתה ביסודה עממית וספוגה איבה ומשפטים קדומים דתיים וביקשה להותיר את היהודי במצב נחות, לא אימצה במידה רבה כל-כך יסודות גזעניים ואידיאולוגיים שפשטו בגרמניה ובארצות במערב. מכל מקום, איבת היהודים ורדיפת היהודים בארצות מזרח אירופה הוגבלה במקורה לתחום המקומי, ורק לעתים רחוקות גלשה לאידיאולוגיה גלובלית ועל-לאומית.

האנטישמיות החילונית בלבושה הלאומי והגזעני בגרמניה טענה שהיהודים התבצרו בענפי הממון ומנצחים על שיטות מניפולטיביות בענפי הכלכלה. הם נושאים באחריות להתפרקותם של דפוסי חיים מסורתיים בחברה האורבנית, חלקם רב בהפצת רעיונות פוליטיים שמאליים, קוסמופוליטיות ומתירנות בתרבות ובבידור. התורה הגזענית, שבית גידולה היה בצרפת יותר מאשר בגרמניה, מצאה לה נאמנים קנאים בעיקר בגרמניה. הפרוטוקולים של זקני ציון, שהיו זיוף מוצנע יחסית של המשטרה החשאית הרוסית, עשו קריירה בגרמניה ובמערב לאחר מלחמת-העולם הראשונה והמהפכה ברוסיה. מאלפת היא העובדה שבשלב מוקדם נוצרה בגרמניה גרסה ספרותית המקבילה לעלילת הפרוטוקולים. במעגל התרבותי והלאומי הגרמני התרבו פרסומים, ליגות, עצומות, רשימות לרייכסטאג, מפלגות, התכנסויות בין-ארציות שהיו על טוהרת האנטי-יהודיות. כיוונים אלה נותרו משניים

²⁹ Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen vergangenheit, Ein polemischer Essay zum Historikerstreit*, Muenchen: Beck, 1988, p. 202

או חולפים בזירה הפוליטית הכלכלית, אך כפי שהודגש לא פעם, האלמנט האנטי-יהודי התקבל כרכיב מתמיד במצעים ובערוצי הסברה של השמרנים ושל הימין הגרמני. האיום האורב כביכול של הקשר היהודי הבינלאומי קיבל תנופה ואמינות בארצות רבות נוכח התפקיד שמילאו במהפכה הבולשביקית יחידים בולטים ממוצא יהודי, ובגרמניה התחזקו החשדות האלה במיוחד כתוצאה מחלקם של יהודים בודדים בגל רדיקלי-מהפכני שפקד את הארץ במעבר מהקיסרות לרפובליקת ויימאר.

האנטי-יהדות עלתה מאוד בחשיבותה בתקופה של תמורות חדות ומשברים באירופה שאחרי מלחמת-העולם הראשונה. על אף שאין לנתקה מטעוניה ומדוגמות נוצריים, היא מופיעה באותו שלב בדמות חדשה ובתור גורם רב משקל בצמיחה ובהתפתחות של זרמים רעיוניים ופוליטיים חילוניים המתיימרים להביא מוצא מן הסבך ופתרונות מוחלטים לעמם ולחברת האדם. לפי ואלטר הופר (Hofer), חוקר שווייצרי, מושג האויב היהודי בניצול-סוציאליזם ממלא תפקיד זהה לזה שממלאת מלחמת המעמדות במארקסיזם³⁰. לאמיתו של דבר, גם אם דמיון או זהות מעין אלה קיימים בשתי התפיסות כהסבר להתפתחויות ולקונפליקטים בעבר ובהווה, הרי שלגבי העתיד עמד המארקסיזם, מבחינה תיאורטית, לכונן חברה על-מעמדית פתוחה לכול, ואילו הנאציזם לא הותיר מקום כלשהו ליהודים ומקום נחות לנחותי גזע בתמונת העולם העתידי שלו.

אחרי כל זאת נחטא לתמונת המציאות הגרמנית אם נפסח על קיומם של זרמים רבי משקל במאה העשרים בגרמניה, שלא היו נגועים באנטישמיות רדיקלית או באנטישמיות בכלל. סביר להניח שאילולא העדר היציבות בתקופת ויימאר, המדיניות השגויה כלפי חוץ וכלפי פנים, ומעל לכול המערבולת של המשבר הכלכלי הגדול, לא היה כנראה היטלר מגיע לשלטון. אולם אין גם לקבל הסברים מטשטשים, כאילו מה שפילס להיטלר את הדרך לשלטון, נעוץ בזוטות מקריות במהלך האירועים, כגון הקנוניות האישיות סביב הנשיא פון-הינדנבורג (Hindenburg) שקדמו למינויו של היטלר לקנצלר, או הציפייה התמימה שהיטלר בשלטון יפעל ככלי-שרת בידי הימין השפוי.

בתחילת שנות השלושים הצביעו לנאצים כשליש מבני העם הגרמני, ועשו אותו למחנה פוליטי גדול, בעל תנופה ושיכור מכיבושיו. סביר שלא כל מצדדי הנאציזם ראו עין בעין עם היטלר את סוגיית הגזענות והיהודים, ומותר להניח שחלק מהנגררים אחרי הנאצים רצו בראש ובראשונה במפנה שיביא לתיקון המצב בשאלות קיומיות בוערות ובסדר הציבורי הלקוי. אך, מכל מקום, האנטי-יהדות הגזענית שבמינון משתנה לא ירדה מסדר-היום לקראת עלייתם לשלטון של הנאצים, ובתקופת הרייך השלישי, לא היוותה מכשול או גורם לפעולות

Walther Hofer (ed.), Der Nationalsozialismus, Dokumente, 1933-1945, Berlin: Fischer, ³⁰ 1957, p. 268.

מחאה והתנגדות. הרייך השלישי היה מדינה דיקטטורית, ששוט הטרור היה תלוי מעל ראשי תושביה. אך אין לדעת מהו המניע הקובע יותר לפסיביות של הגרמנים נוכח הרדיפות והפשע: הטרור או ההתלהבות מהיטלר ומהמשטר. היטלר עצמו, שהתבססו בו בשלטון והצלחותיו בתחום המדיני הגבירו במקביל את הדחף לקידום היעדים של "סדר גזעני חדש", היה עם זאת קשוב לפופולריות שלו ולהלכי רוח באוכלוסייה הגרמנית; והתנגדות מוחשית מטעם הוורמכט, הכנסייה וחוגי אוכלוסייה רחבים עשויה הייתה במידה זו או אחרת לשים מחסום לרדיפות היהודים, כפי שנבלם לא במעט הרצח במסלול האוטנזיה. התייעוד שבידינו מוכיח שגם חוגי האופוזיציה השמרנית נגד היטלר, שחבריה השתכנעו מוקדם למדי כי האגרסיביות הפוליטית חסרת הרסן תוליך בסופה למלחמה ולמפולת, הסכימו בדרך-כלל עם צעדי המדיניות האנטי-יהודית שלו, כולל חוקי נירנברג הגזעניים. וההתנגדות החד-משמעית, במישור זה ללא מעשים, באה לביטוי רק במעגל הפנימי בהיודע המשמעות של "הפתרון הסופי". המניע למעשים, או יותר נכון לנסיגות לסלק את היטלר, לא היה רצח-עם שיטתי, אלא ממדי התבוסה המסתמנת³¹.

קיים יסוד איתן להשערה שהמרכיב האידיאולוגי הכתיב את התחיקה והמדיניות האנטי-יהודיות המקצינות, והן שהיו הקטליזטור העיקרי בתנאי המלחמה שעודדו ואפשרו הקצנה וברוטליות. גולדהאגן בעבודתו אינו מסב תשומת-לב מספקת לנסיבות המסייעות להיטלר במדיניות האנטי-יהודית, הנובעות מהאדישות ומחוסר המעש של מדינות העולם, כולל הדמוקרטיות הגדולות והכנסיות, ולשתיקה או לתגובות החיוורות בארצות הכבושות ובעולם החופשי בעיצומה של המלחמה וה"פתרון הסופי". כאמור, מבחינה תיאורטית כבר בגזענות הנאצית נעוץ היסוד שהמיצוי האבסולוטי מוליך לחיסול הסופי. אולם עלינו להבדיל בין הדחף הרעיוני לבין הביצוע בפועל, המתנהל בצמתי מפגש מסובך של כוונות, לחצים שכנגד וקשיים. אין כיסוי להנחה ש"הפתרון הסופי" היה מתוכנן מראש ושהשאר הן אך ורק תחנות לקראת המטרה. כידוע, עד זמן מסוים היה ה"פתרון" טיהור גרמניה מיהודים, ובשנה הראשונה של המלחמה נשקלו תוכניות לפתרון טריטוריאלי, על אף שלא הושקע מאמץ ממשי במימושן. בשלבים מוקדמים של המלחמה התבטא הימלר בצורה השוללת את שיטת הרצח ההמוני והכולל. בין הנסיבות שאפשרו את מבצע הרצח הטוטלי, בנוסף על החירות

³¹ כריסטוף דיפר, "תנועת ההתנגדות הגרמנית והיהודים", יד-ושם קובץ מחקרים, ט"ז (תשמ"ה), עמ' 41-75. ראה גם את דבריה של חנה ארנדט:

מרבית הקושרים מיולי [נסיון ההתנקשות בהיטלר, יולי 1944] היו למעשה נאצים בעבר או מחזיקי משרות רמות ברייך השלישי. מה שהצית את ההתנגדות שלהם לא הייתה הבעיה היהודית, אלא העובדה שהיטלר החל להכין מלחמה. והקונפליקט הפנימי ומשבר המצפון הבלתי פוסק התנדנדו כמעט באופן בלעדי סביב בעיות של בגידה במדינה והפרת שבועת אמונים להיטלר. יתר על כן, הם מצאו עצמם שרויים בדילמה שהיתה אמנם חסרת פתרון: בימי נצחונותיו של היטלר הם חשו כי אין ביכולתם לעשות דבר מפני שהעם לא יבין [אותם], ובשנים של המפלגות הגרמניות הם פחדו יותר מכל מאגדה חדשה של "תקיעת סכין בגב".

Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York: Viking, 1963, p. 98.

שהקנתה המלחמה זולות החיים, מן הדין למנות גם את האדישות בגרמניה ועצימת העיניים, בארצות הכבושות ובעולם החופשי.

לסוגיה "תליינים-מרצון של היטלר"

דניאל גולדהאגן קובע במסקנותיו ש"אין מנוס מהאמת, שבנוגע ליהודים התרבות הפוליטית בגרמניה התגלגלה עד לנקודה שבה מספר גדול מאוד של גרמנים רגילים ולא ייצוגיים נעשו – ומרבית בני עמם האחרים היו מסוגלים להיעשות – תליינים-מרצון של היטלר"³². גולדהאגן דוחה את המושג "חוסר אכפתיות" (indifference) של הגרמנים באשר לגורל היהודים, וטוען כי מן הראוי להגדיר את יחסם כ"העדר רחמים" (pitilessness). היעדר הרגישות במקרה של היהודים נבע, לדעתו של גולדהאגן, מכך שלא ראו ביהודים אנשים חפים מפשע, ולכן הם השקיפו על מהלך הרדיפות, הגירושים וההרג ללא זעזוע או מתוך הסכמה.

גולדהאגן מבקש לבחון את דרך הביצוע של ההוראות מצד גרמנים "רגילים" בשלושה מגזרים: א. עבודה; ב. מסע ההרג של גדודי המשטרה; ג. צעדות המוות. נכונה היא הנחתו ששימוש בעבודה יהודית אצל הגרמנים נעדר אמת-מידה של אפקטיביות בניצול מאגר עבודה פוטנציאלי. חובת עבודה של יהודים בגנרל-גוברנמן הופעלה מטעמי "חינוך", ובמחנות-העבודה לא נהגו לפי שיטות של התאמה פיזית, מיומנות מקצועית והבטחה של תנאי קיום אלמנטריים. עבודה מפרכת של יהודים היתה לפעמים מכוונת רק לדיכוי ולהתעללות או "כהשמדה באמצעות עבודה". באותם מקרים שיהודים הועסקו בעבודה חיונית מבחינתם של הגרמנים, לא התחשבו בדרך-כלל במצבו התזונתי והבריאותי של העובד וביכולתו, והוא דמה לחפץ שמשתמשים בו עד כלות באופן חד-פעמי. מבחינה זו עבודתו של יהודי נפלה בערכה מעבודת עבד או בעל-חיים, שהוא יצור בעל ערך שיש להקפיד לקיימו במצב פיזי תקין. גולדהאגן קולע גם בקטעים שבהם הוא דן במצבם של היהודים במחנות-הריכוז, ומביא את דוגמת מאוטהאוזן כהוכחה לתמותה מוחלטת של היהודים לעומת האחוזים המעטים בקרב אסירים מקבוצות אתניות אחרות. אמנם, במחנה מסוים זה יש לראות דוגמה קיצונית, אך המעמד הנחות והתמותה הגבוהה אצל יהודים חלים על כל מחנות-הריכוז. לאחר שפסקו באושוויץ הסלקציות וההמתה של האסירים התשושים והחולים בני האומות השונות, נמשכו שם סלקציות של אסירים והמתה של אסירים - עובדים יהודים. אחרי המפנה לרעה במלחמה, נאלצו הגרמנים לחוס על עתודת העבודה ושונה במקצת לטובה גם היחס לאסירים-העובדים היהודים. אך הימלר הקפיד להדגיש שאף

³² Goldhagen, *Willing Executioners*, p. 454

היהודים העובדים האלה "יהיה עליהם להיעלם באחד הימים"³³. טים מייסון (Mason), שעשה לראשונה שימוש במונח "פונקציונליסטים", התייחס לעניין עבודת היהודים:

בין היהודים הפולנים שחוסלו בגזים במחנות-ההשמדה היו אלפי עובדי מתכת מיומנים מבתי-חרושת לחימוש בפולין. זה אירע בסתיו 1942, בנקודת המפנה במערכה נגד ברית-המועצות, שהגבירה עוד יותר את התביעות של הוורמכט מכלכלת המלחמה של גרמניה... הצבא הדגיש את האופי הלא-רציונלי של פעולה זו נוכח המחסור בעבודה מקצועית, אך לא היה מסוגל לחלץ את עובדי החימוש היהודים לתעשייה. אותם יחסי-כוחות עומדים מאחורי שימוש במערך רכבות מצומצם לשילוחים של יהודים נרדפים עד סוף המלחמה, במקום הספקתו לכוחות בחזית המרכזית... הדרך שבה התחום הפוליטי התעלם מכל קשר לצורכי החברה אינה ברורה בשום מקום יותר מאשר בדוגמה של ה"ס", שם העתקת האידיאולוגיה למעשה נגדה ישירות את האינטרסים של כלכלת המלחמה, ובכל זאת הורשתה להמשיך כך.³⁴

עבודה רבה השקיע גולדהאגן בטיפול בעניין העתודות של גדודי המשטרה הגרמנית והתנהגותם במבצעי ההרג במזרח אירופה. הוא מעריך את מספרם של גרמנים מן השורה מגדודים (בטליונים) של עתודות המשטרה שנטלו חלק בהרג מאות אלפי אנשים – הערכה – שמחייבת בדיקה פרטנית נוספת. תשומת לבו נתונה בחלק זה של עבודתו למימד האנושי בהתנהגותם של השוטרים. טענתו היא שהמרצחים ראו במשימתם פעולה לא למען הנאציזם אלא למען גרמניה. אף שלאנשי גדודי המשטרה במילואים, ביניהם אנשים בגיל הגבוה מזה החייב בשירות פעיל ולא דווקא חברי קאדר מפלגתי פעיל, הותר להשתחרר ללא עונש מהשתתפות בביצוע מבצעי ההרג, רק מעטים פנו לדרך מילוט זו. לעומת זאת מתעכב הכותב על מקרים של תאוות רצח, השפלות מכוונות ואי פסיחה על הרג ילדים בודדים שחמקו מהציד. במקרים מסוימים הוזמנו למבצע ההרג בנות הזוג של השוטרים כדי להרשימן או לגרום להן הנאה מהמחזה. בימים שבהם היתה היחידה מועסקת ברצח, התקיימו פעילויות התרבות והבידור השגורות.

³³ יצחק ארד, ישראל גוטמן, אברהם מרגליות (עורכים), השואה בתיעוד, מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית-המועצות, ירושלים: יד-ושם תשל"ח, תעודה 123, עמ' 231.

³⁴ Tim Mason, *Nazism, Fascism and the Working Class*, Cambridge: Cambridge University Press, 1955, pp. 73-74.

"אנשים רגילים" או "גרמנים רגילים"

על גדוד המשטרה במילואים 101, שבו עסק גולדהאגן בפירוט יתר, חיבר כריסטופר בראונינג (Browning), חוקר אמריקני ידוע, עבודה בשם *Ordinary Men; Reserve Police Battalion 101, and the Final Solution in Poland* שראה אור ב-1992.³⁵ שני החוקרים השתמשו באותם אוספים ארכיוניים. אין להטיל ספק ביושרו המדעי ובקפדנותו של בראונינג כחוקר, אך כשם שגולדהאגן הגיע על סמך חומר שבדק למסקנה מרכזית מדריכה, כך גם בראונינג נתפס בספרו, שמשך תשומת-לב ניכרת, להנחת-יסוד הגלומה בשם הספר, שאנשי הבטליון 101, מבצעי רצח של יהודי העיירה יוזפוב (Jozefow), נהגו כ"אנשים רגילים". בראונינג סבור שאכזריות היא תכונה אנושית לטנטית באדם והיא מתגלה ברציחות המוניות רבות ו"בכל מקום שבו ממשלות מעודדות פעילויות מסוג זה, התוצאה היא אכזריות חריגה". הייחוד שבשואה נעוץ בעיקר, על-פי בראונינג, בתופעה של "רצח ביורוקרטי ואדמיניסטרטיבי",³⁶ ולא באנשים שבעיניהם חדלו היהודים להיות אנשים והפועלים ברוח האידיאולוגיה הנאצית.

חוקר משיעור קומתו של בראונינג הגביל עצמו בדברי הרקע ובתיאור האירועים במבצע חיסול היהודים בעיירה יוזפוב לצד המבצעים בלבד, השוטרים הגרמנים ומפקדיהם, ופסח על דמות הקהילה היהודית ואנשיה, שתועדו בעדויות של ניצולים ובעדות של רופא פולני חד-עין שרשם ביומנו מראות מהנעשה בקרב הפולנים והיהודים ביוזפוב והסביבה.³⁷ באחד ממאמריו מעיר גולדהאגן בצדק, שקשה לשער חיבור על תופעת העבדות באמריקה שתעובד בימינו בלי שילובם של זווית-הראייה ועדויותיהם של העבדים עצמם.³⁸

אולם הקושי העיקרי בעבודתו של בראונינג מונח, לדעתי, בתזה המובילה שלו. ברור שמלחמה ושלהוב יצרים בקרב ובפרעות פוגרומיות מעודדים ברוטליות ואכזריות חבויה. אבל האם אין מבחינה זו הבדל בין התנהגות חיילים בלהט הקרב או כנופיית ליסטים שיכורה ומוסתת מזה, ובין יחידה הקמה אחרי שעות מנוחה ויוצאת להרוג אנשים שלווים וחסרי מגן

³⁵ Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York: HarperCollins, 1992.

³⁶ ראה מאמרים ודברים של בראונינג בויכוח עם גולדהאגן: Boese Menschen, Boeses Taten und die normale Holocaust-Forschung: der Historiker Christopher Browning ueber Goldhagen un Genozid, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6.2.1997; Daemonisierung erklart nichts, *Die Zeit*, 19.4.1996; Daniel Goldhagen's Willing Executioners, בדין שנערך במוזיאון השואה בושינגטון על פירו של גולדהאגן ב-8 באפריל 1996.

³⁷ ראה: Zygmunt Klukowski, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny, 1939-1944*, Lublin: Lubelska Spoldzielna Wydawnicza, 1958.

³⁸ Daniel J. Goldhagen, "Motives, Causes and Alibis", *New Republic*, December 23, 1996.

שעמם לא היה ואין להם סכסוך כלשהו? האם אין נדרשים דחפים נוספים ואחרים כדי להניע אנשים למעשים כאלה, והאם באמת כולם נהגו כך במלחמת-העולם השנייה?

די אם נפנה לאיטליה ולאיטלקים. איטליה היתה מדינה תחת משטר פשיסטי דיקטטורי החל משנות העשרים הראשונות, ומאז אמצע שנות השלושים התחברה עם גרמניה הנאצית, ב-1938 חוקקה חוקי גזע משלה וב-1940 הצטרפה למלחמה. אך הוכח שבסוג מסוים של פעולות סירבו האיטלקים להשתתף או להישמע לפקודות. הם סירבו להסגיר את היהודים, שעל גורלם הצפוי נודע להם, לידי הגרמנים, הן מאיטליה עצמה והן מהשטחים הכבושים שתחת שלטונם, עד שבספטמבר 1943 שמו הכוחות המזוינים של הרייך הגרמני את ידם על חלקים מאיטליה. הם לא עשו זאת גם לאחר שמוסוליני, תחת לחץ שהופעל עליו מצד גרמניה, נתן ידו לצו ההסגרה. בכל מקום שבו היתה שליטה ונוכחות של האיטלקים, חוזרת ונשנית תגובה אחידה. לא זו בלבד שאין נכונות להסגיר יהודים, אלא שאיטלקים רבים, חיילים וקצינים, שוטרים, בני העם הפשוט, חברי המפלגה הפשיסטית, כמרים, דיפלומטים ומושלים בתפקידיהם, מגלים יוזמה ואקטיביות נחושה בהתנגדותם למסירת היהודים ומגינים עליהם בשיטות ובתחבולות שונות. באיטליה שעברה לידי גרמניה הנאצית הסתרת יהודים מאוימים היא תופעה עממית רבת היקף, וליהודים שבאו להודות להם אחרי המלחמה על הצלתם, השיבו לעתים שאין הם ראויים לשבח, כי מילאו אך ורק את חובתם האנושית כלפי הזולת הנרדף על לא חטא. אי-היענות עקבית של הדנים למסור את היהודים שבארצם והיחלצותם למבצע הצלה בידי בני העם הפשוט בדניה, על-פי הפתגם הדני "כשיש מקום בלב יש מקום בבית", הביאו להצלתם של רוב רובם של יהודי דניה.

עמנואל רינגלבלום, היסטוריון ובעל יומן בגטו ורשה, לא הודרך כלל מראש על-ידי יחס שלילי לגרמנים, והוא רשם ביומנו ב-6 במרס 1940 דברים שנאמרו ליהודי מפי גרמני: "אתה לא אדם, אתה לא חיה, אתה יהודי", ובתחילת אוקטובר של אותה שנה נכתב ביומנו: "יהודי פשוט, מעיירה קטנה, שעברו עליו פורענויות קשות, אמר שיש ודאי בגרמניה בתי-ספר לעינויים, שאחרת אינו מבין כיצד זה הופכים בני-אדם לחיות טרף כאלה"³⁹.

ברומניה ובקרוואטיה השלטונות המקומיים וחלקי אוכלוסייתן נטלו חלק ברצח היהודים, ואילו סלובקיה והונגריה הסגירו יהודים וגם לשלטון וישי בצרפת היה חלק בהסגרת יהודים. מניתוח המתרחש מתקבל ששיתוף הפעולה בקו האנטי-יהודי נתן לשליטיה של הארצות האמורות סיכוי ליתרונות שונים ביחסיהם עם גרמניה הנאצית. במדינות שנוסדו בחסותם של הנאצים פעלו ממניעים פשיסטיים אידיאולוגיים ומחויבות לגרמניה. אין כמובן לטשטש עובדות אלה ולנקות מאחריות ואשמה את אלה שנתנו בצורה זו או אחרת יד

³⁹ עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, גטו ורשה, ספטמבר 1939 - דצמבר 1942, ירושלים: יד-ושם תשנ"ג, עמ' 84, 152.

ל"פתרון הסופי", אך סבורני שטריבור-רופר (Trevor-Roper) קלע בהערכתו "שללא השלטון הגרמני היו ללא ספק מתרחשים מדי פעם פוגרומים במזרח אירופה, אך ההכחדה השיטתית של יהודים, המבוצעת ולו בידי ממשלות 'פשיסטיות' מקומיות, לא מתקבלת על הדעת"⁴⁰. פאול צלאן (Celan), משורר ממוצא יהודי-רומני שכתב גרמנית, קבע בשורה שהיא מעין מוסר-השכל של ה-"Todesfuge" (פוגת המוות) : "Der Tod ist ein Meister aus Deutschland". יהודים בעדויותיהם מרבים להדגיש, שגרמנים יחידים במדים התייחסו אליהם בחומרה משפילה ובאכזריות שחרגה מהמשטר המחייב בגטאות ובמחנות.

האנטישמיות ונותני הפקודות

הנס מומזן מייחס אחריות ליוזמות שהוליוו ל"פתרון הסופי" לאנשי המנגנון הביורוקרטי והפיקודי במקום בארצות הכיבוש⁴¹. טענה זאת תואמת את התפיסה שעליה אמון מומזן, אך היא אינה מתאשרת במציאות. מומזן נאחז בסברה שלא היתה החלטה חד-פעמית על ה"פתרון סופי" בדרגים העליונים בברלין ואין גם להצמיד החלטה כזאת לעיתוי קובע. לא קשה לסתור פירוש זה של המתרחש. נסתפק פה רק בדבריו של הנס פרנק במעמדו כמושל הגנרל-גוברנמן. פרנק אמר בישיבת ממשלתו בדצמבר 1941, זמן מה לפני התכנסות ונזה ומתוך ידיעה מלאה מה עומד להתרחש בה:

עם היהודים, זאת אומר לכם בגלוי, צריך לגמור בצורה זו או אחרת... הפיהרר אמר פעם את הדבר: אם יעלה שוב בידי היהדות לחולל מלחמת-עולם, קרבן הדמים לא יהיה רק של העמים המוסתים למלחמה, אלא אז יקיץ הקץ על היהודים באירופה... כנציונל-סוציאליסט ותיק אני חייב גם לומר: אם עדת היהודים (*Judensippschaft*) תעבור את המלחמה, ואנו נקריב מיטב דמנו למען המשך קיומה של אירופה, אז תהיה למלחמה הזאת רק הצלחה חלקית. לכן ביחס ליהודים יש רק ציפייה אחת: שהם ייעלמו... מכל מקום תתחיל נדידה של יהודים... אבל מה יהיה על היהודים? האם מאמינים אתם שמתכוננים ליישבם בכפרים באוסטלנד? אמרו לנו בברלין, לשם מה כל הטרדות האלה? אין לנו מה לעשות אתם באוסטלנד ובנציבות הרייך, חסלו אותם בעצמכם!... השקפות מקובלות עד

⁴⁰ Hugh R. Trevor-Roper, "The Phenomenon of Fascism", in Stuart J. Woolf, ed., Fascism in Europe, London and New York: Methuen, 1983, p. 37.

⁴¹ Hans Mommsen, "Die duenne Patina der Zivilisation", Die Zeit, 30.8.1996; Christopher R. Browning, "Daemonisierung erklart nichts", Die Zeit, 19.4.1996.

כה אינן תואמות מאורעות אדירים וחד-פעמיים כאלה... בכל אופן עלינו למצוא את הדרך המוליכה למטרה, ויש לי על כך מחשבות משלי...⁴²

ואותו פרנק עצמו שנה מאוחר יותר, בדצמבר 1942, השמיע בישיבת ממשלתו דברים ברוח שונה אך רלבנטית מאד לענייננו:

כוחות עבודה בלתי מבוטלים ניטלו מאתנו מתוך יישובי היהודים שנשתמרו מאז. ברור כי תהליך העבודה נתקל בקשיים, כאשר באמצע תכנית העבודה של מלחמה באה פקודה, כי את כל היהודים יש להעמיד להשמדה. האחריות לכך אינה נופלת על ממשלת הגנרל-גוברנמן. ההוראה בדבר השמדת היהודים באה מרשות גבוהה יותר. [וברור הוא שמבחינתו של פרנק הרשות הגבוהה יותר היא רק היטלר או גרינג, י.ג.] אנחנו מוכרחים להשלים עם התוצאות הסופיות ויכולים רק להודיע למשרדי הרייך שנטילת היהודים הובילה לקשיים עצומים במישור העבודה.⁴³

בניגוד לסברות פונקציונליסטיות, המגעים הענייניים בין יהודים לשלטונות המקומיים במגזר העבודה הניעו גורמים המופקדים על תחום זה בערים כמו לודז', ביאליסטוק וורשה להתערב ולנסות למנוע את שילוח היהודים וחיסול הגטאות. אולם ההכרעות באו מ"רשות גבוהה יותר". גם בצבא, שבדרך-כלל, לפי מומזן, היה נגוע באנטישמיות, הרשויות המופקדות על אספקת הציוד בגנרל-גוברנמן התמרמרו נוכח הוצאתם של היהודים ממערך העבודה. מפקד כוחות העורף בגנרל-גוברנמן, גנרל קורט-לוגוויג פון גינאנט (Gienanth), מחה על כך נמרצות ונכנס לעימות עם הימלר, שהביא להחלפת המפקד המתלונן.⁴⁴

נכון הוא שהתמונה מורכבת והאנטישמיות הגזענית והוראות שבסיסן אידיאולוגי אינן הגורם היחיד בתמונה הנפרסת לפנינו. אבל היסוד האידיאולוגי אינו בחזקת גורם בין הגורמים, אלא יסוד מניע ואולטימטיבי בנוגע ליהודים ול"פתרון הסופי".

דיטר פוהל, מחבר מחקר יסודי על "רדיפות היהודים בגליציה המזרחית 1941-1944", פרסם לאחרונה מאמר מקיף על "מחקר השואה והתזות של גולדהאגן"⁴⁵. פוהל עוסק

⁴² Hans Frank, Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneur in Polen, 1939- 1945, Werner Praeg and Wolfgang Jacobmeyer, eds., Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1975, pp. 457-458.

⁴³ שם, עמ' 588.

⁴⁴ ראה פרטים על כך בעבודתי על גטו ורשה: ישראל גוטמן, יהודי ורשה, 1939-1943, גטו, מחתרת מרד, תל-אביב: האוניברסיטה העברית – המכון ליהדות זמננו, יד-ושם, ספרית פועלים תשל"ז, עמ' 343-346.

⁴⁵ Dieter Pohl, "Die Holocaust Forschung und Goldhagens Thesen", Vierteljahrshefte fuer Zeitgeschichte, Heft 1 (Januar 1997), pp. 1-48; Idem., Die Nationalsozialistische

בסוגיות אחדות במאמרו: א. התוויית קווים למחקר השואה; ב. סיקור מפורט והשגות ביקורתיות על הספר; ג. הצעות לעתיד בתחום המחקר. הוא ממליץ "הרבה יותר מאשר עד כה לבדוק את ממד האנטישמיות מאז 1918, בייחוד בקרב האליטות". הוא רואה הכרח בהרחבת הידע והשימוש במקורות ארכיוניים מארצות מזרח אירופה, בידיעה נרחבת יותר על המחטרות, על שיתוף פעולה בנוגע ליהודים, על גורל היהודים ברוסיה וקרבות אחרים. פוהל מסיים את מאמרו במשאלה: "הרצח הנצינול-סוציאליסטי של יהודים מחייב עדיין ניתוח ופרשנות מדעיים חדשים. לחוות-דעת מסכמות אין עוד הזמן בשל".

קרוב לוודאי שהזמן יאפשר הרחבה רבה יותר של הידע והבנה רבה יותר של הדברים שנשאלו סתומים, אך מחובתם של חוקרים בימינו להגיע למרב העובדות והמסקנות האובייקטיביות האפשריות לאור החומר התייעודי הרב-צדדי הקיים בידינו.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים כ"ו, 1998. ע"מ 249-275